

Neživá příroda

Autor: Mgr. Blanka Škrabalová

Připraveno pro školní rok 2013-14

Třída: 9

Materiál je vytvořen v souladu s RVP s úpravami verze 2013 a v souladu se ŠVP ZŠ Lipůvka

Veškeré připomínky prosím adresujte na: zazzou@seznam.cz

Obsah

<i>Země.....</i>	<i>2</i>
<i>Nerosty a horniny.....</i>	<i>2</i>
<i>Vnější a vnitřní geologické procesy .....</i>	<i>8</i>
<i>Půdy.....</i>	<i>10</i>
<i>Vývoj zemské kůry a organismů na Zemi .....</i>	<i>11</i>
<i>Geologický vývoj a stavba území ČR.....</i>	<i>12</i>
<i>Podnebí a počasí ve vztahu k životu .....</i>	<i>12</i>
<i>Mimořádné události způsobené přírodními vlivy .....</i>	<i>14</i>
<i>Organismy a prostředí.....</i>	<i>15</i>
<i>Ochrana přírody a životního prostředí .....</i>	<i>17</i>
<i>Významní biologové a jejich objevy.....</i>	<i>17</i>

- VZTAHY MEZI PŘÍRODOU -

ŽIVÁ příroda

Mikroorganismy
Houby
Zelené rostliny
Živočichové

- rychle proměnlivá – chemické reakce = metabolismus – projevy života
- složení: pouze prvky biogenní:

Makroprvky (99,9%)

C, O, N, H 95 %
Ca, P, S, Mg, Na, K, (Cl, Fe) zbytek %

Mikroprvky (stopové, 0,1%)

Zn, Au, Se, B...

NEŽIVÁ příroda

Nerost a horniny → půda (**pedosféra**)

H₂O = **hydrosféra**

Vzduch = **atmosféra**

Sféry společně tvoří životní podmínky

- stále v prostoru a čase
- složení: všechny přirozeně se vyskytující prvky PSP

Země

Učivo: Vznik a stavba Země

Vznik vesmíru před 15-18x10⁹ lety - **Velký třesk** – výbuch, vznik základních částic a prvků, rozpínání, ochlazování, shlukování částic → hvězdy a planety

Vzdálenost Země od Slunce: 8,3 světelných minut (=150*10⁶ km)

ρ [ró] = 5,5 g/cm³, rovník r = 6378 km

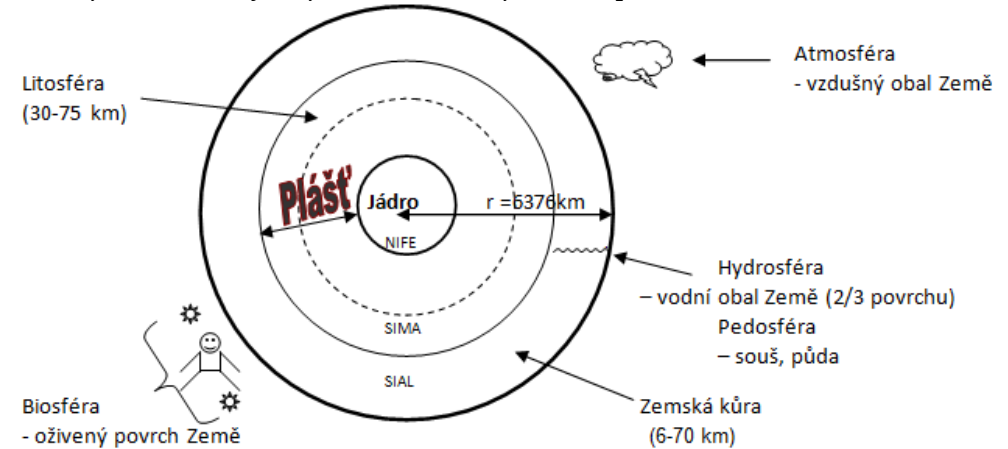
Jádro – nikl: železo 1:12, teplota 6000°C

Podmínky života

- optimální vzdálenost od Slunce
- optimální hustota (ρ [ró]) a velikost r → gravitace udrží atmosféru
- vhodný poměr plynů → atmosférický tlak, vhodná teplota pro koloběh H₂O, existence kapalné vody

Země

Starohory, vznik života, fotosyntéza → současných 20% O₂

Zemská kůra se liší: **pevninská** (žulová a čedičová vrstva), **oceánská** (čedič). V obou případech je na ní vrstva usazenin (sedimentů).

Stojí za vidění:

(odkaz získáte ctrl + kliknutím na obrázek „YouTube“ u příslušného filmu)

Cesta do zemského jádra

CZ, Dokumentární, Velká Británie, 2012

(pozn. všechny filmy jsou k dispozici i k zapůjčení)

Nerosty a horniny

Učivo: vznik, vlastnosti, kvalitativní třídění, praktický význam a využití zástupců, určování jejich vzorků, principy krystalografie

Geologie – věda o Zemi

Obory:

Mineralogie - studuje minerály, nerosty

Petrologie - studuje horniny

Paleontologie - historický vývoj planety

Geochemie a Geofyzika - zkoumají složení zemského povrchu z hlediska atomů a fyzikálních zákonů

Pedologie – půdoznalectví

Nerost, Hornina

- **Nerostný minerál** je chemicky čistá látka (prvek, nebo sloučenina). Lze zapsat chemickým vzorcem
např. FeS_2 - pyrit (kočičí zlato)
- **Hornina** je směs nerostů, nelze zapsat vzorcem.
např. žula (obsahuje křemen, živce, slídu)

Mineralogie

Nerosty dělíme:

I. Podle složení

- prvky:** C (tuha, diamant, uhlí, saze), S, Au, Ag, Cu
- sloučeniny:** oxidy (křemeny) SiO_2 , sulfidy - pyrit FeS_2 ; uhličitany - kalcit CaCO_3 ; křemičitany – kyslíkaté sloučeniny křemíku zirkon ZrSiO_4 , beryl, turmalín; sírany - sádrovec $\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$; hality - sůl kamenná NaCl; fosforečnany - apatit $\text{Ca}_3(\text{PO}_4)_2$

II. Podle vzniku

1. Magmatické

magma = žhavá polotekutá tavenina nerostů a hornin,

obsahuje převážně SiO_2 , Al_2O_3 + další příměsi

Tvoří nerosty ve tvaru čočky (v dutinách), nebo žíly v puklinách

Nejčastěji: kovy, živce, křemen, slídy, amfibol

2. Nerosty usazené

Z roztoků solí: NaCl, KCl, tvoří pánve

Z par a plynů: síra, kovy, žíly v okolí sopek

Z organických zbytků např. uhlí

⊞ *Ruda* je přirozený zdroj kovů pro průmysl.

Např. železná ruda

⊞ *Neruda* je přirozený zdroj nekovů.

Způsob výskytu nerostů

1. **drůza** = soustava krystalů na společné základně
2. **geoda** = dutina vyplněná krystaly (křišťál, ametyst)
3. **agregáty** (skupina krystalů)
  - a. zrnité (křemel, hnědel)
  - b. deskové (slídy)
  - c. lupenité (slídy)
  - d. vláknité (azbest)
  - e. celistvé (rudy a živce) hustě nahlouchené krystaly

Vlastnosti nerostů

Chemické:

- chemické složení (vzorec...),
- mnohotvarost (stejně složení, vznik za jiných podmínek
př. grafit – diamant),
- izomorfie – různé složení, podobné vlastnosti (např. některé uhličitany),
- reakce s kyselinami (v HCl, nebo v octu, př. uhličitany + HCl → oxid uhličitý = šumění),
- rozpustnost ve vodě (např. NaCl),
- barvení plamene (př. Ca, Li červeně, Na žlutě, K fialově, Ba, Cu zeleně, As modře)

Fyzikální:

- mechanické:** tvrdost, hustota, lom, štěpnost, vryp, žáruvzdornost, elektrické a magnetické vlastnosti, radioaktivita
- optické:** barva, lesk, propustnost světla (průhlednost), barva vrypu

A. Mechanické

1. Tvrdost

- odolnost proti pronikání cizorodých částic

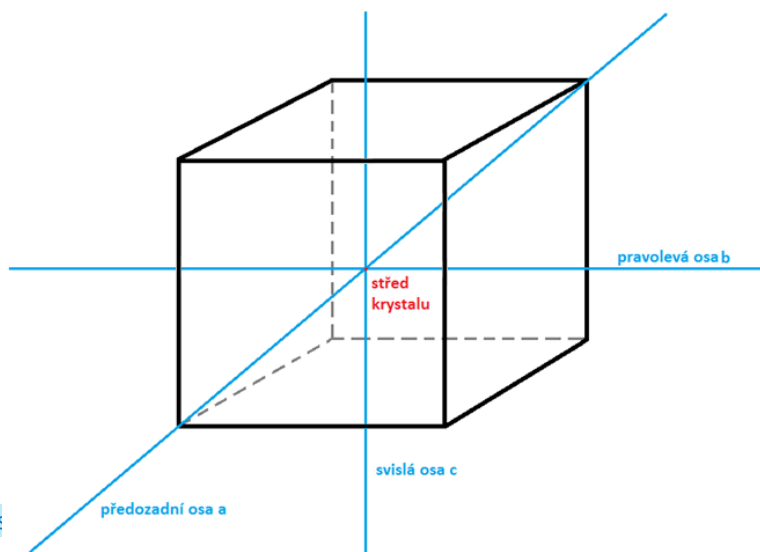
Mohsova stupnice tvrdosti

1. mastek	2. sůl kamenná	..... vryp nehtem
3. kalcit (vápenec), 4. fluorit (kazivec)	..... vryp Cu plíškem	
5. apatit	..... vryp Fe hřebíkem	
6. živec	..... vryp Fe pilníkem	
7. křemen, 8. topaz, 9. korund, 10. Diamant	..... ryjí do skla	

2. Krystalografie

Krystalografie – studium struktury krystalů

- každý krystal obsahuje pravidelně se opakující základní jednotku
- pro zjednodušení základní jednotce přiřazujeme **krystalovou mřížku** (soustavu) podle úhlů, které svírají osy krystalu (a, b, c)

Vlastnos

Krychlová (kubická): $a=b=c$; $\alpha=\beta=\gamma=90^\circ$

Jednoklonná (monoklinická): $a \neq b \neq c$; $\alpha=\beta=90^\circ \neq \gamma$

Trojklonná (triklinická): $a \neq b \neq c$; úhly $\neq 90^\circ$

Čtverečná (tetragonální): $a = b \neq c$; $\alpha=\beta=\gamma=90^\circ$

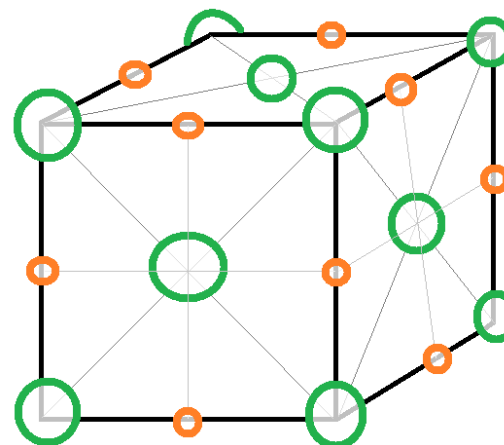
Kosočtverečná (rhombická): $a \neq b \neq c$, $\alpha=\beta=\gamma=90^\circ$

Šesterečná (hexagonální): $a = b \neq c$; $\alpha=\beta=90^\circ$, $\gamma=120^\circ$

Klencová (trigonální): $a = b = c$; $\alpha=\beta=\gamma \neq 90^\circ$

Př. krystalová mřížka NaCl

- má krychlovou soustavu
- prvek Cl^- je v rozích mřížky a ve středu ploch, Na^+ zbytek

3. Hustota

- udává, kolikrát je objem látky těžší než stejný objem destilované vody ($\rho_{\text{H}_2\text{O}} = 0,9 \text{ g/cm}^3$)
- velkou hustotu má např. zlato. Krychle zlata o hraně 1 m váží 19 tun. Naopak stejná krychle např. grafitu (tuha) váží tuny jen 2.

$$\rho [\text{g/cm}^3, \text{kg/m}^3] \quad \rho = m/V$$

I. lehké např. NaCl $2,2 \text{ g/cm}^3$, síra (α, β, γ , kapalná) $1,8 - 2 \text{ g/cm}^3$

II. těžké např. zlato $15-19 \text{ g/cm}^3$, galenit $7,6 \text{ g/cm}^3$

4. Štěpnost, lom

Závisí na soudržnosti mezi částicemi. Nerosty se štěpí podle hran krystalů v místě, kde drží nejméně (kde je nejslabší vazba) → štěpnost.

Pokud **nejsou** plochy štěpení **hladké** → lom.

Zvláštnost kovy – rozklepou se do plochy = **kujné**.

Některé minerály částečná odolnost – slída (ohýbá se), sádrovec (pružný).

5. Vryp

Měkčí minerály nechávají barevný/bezbarvý **vryp** (prášek z oděru) na skle nebo keramické, neglazované destičce (rozlišovací znak). Barevné nerosty → barevný vryp, bezbarvé a zbarvené → bezbarvý vryp.

6. Elektrické a magnetické vlastnosti, žáruvzdornost

Některé minerály jsou odolné vůči teplotě např. grafit.

Z minerálů dobře vedou elektrický proud kovy a nekov grafit (díky volným elektronům mezi vrstvami uhlíků).

Magnetické vlastnosti: např. magnetit je přírodní minerál přitahující magnet.

7. Radioaktivita

Vyzařování radioaktivního záření. Např. smolinec

B. Optické vlastnosti

- závisí na reakci materiálu na světelné spektrum

1. barva

Barevné

Jejich chemické složení podmiňuje zachycení určité části spektra (barevný vryp)

- síra, hematit...

Zbarvené

Základní složka nerostu bezbarvá, obsah příměsí působí zbarvení (mají bezbarvý vryp)

- odrůdy křemene (fialový ametyst, růžový růženín, žlutý citrín...)

Bezbarvé

Čistá složka, nezachytí barevné spektrum

- křišťál (SiO_2), NaCl, kalcit, aragonit...

2. podle propustnosti světla

Průhledné

- křišťál, sůl

Průsvitné

- sádrovec, fluorit

Neprůhledné

- kalcit, rudy

3. lesk

Diamantový (diamant)

Skelný (křemen, živec)

Hedvábný (vláknité minerály, azbest)

Perleťový (slída)

Opaktní (bez lesku, zemité agregáty)

Kovový (kovy)

Závislost na způsobu uspořádání částic

např. C – dvě modifikace

grafit – šesterečná

- 3 vazby pevné, 1 elektron volný $\rho = 2,2 \text{ g/cm}^3$

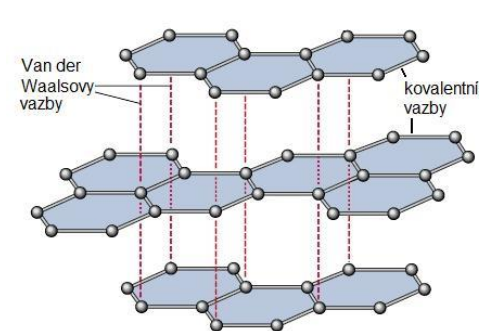
U grafitu jsou atomy uhlíku vázány kovalentními vazbami do pravidelných šestiúhelníků.

Jednotlivé vrstvy pak jsou vázány slabou van der Waalsovou vazbou

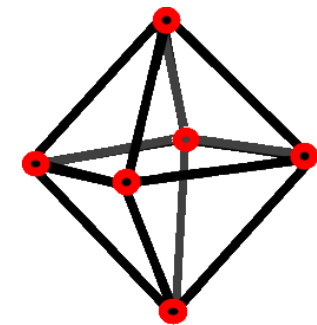
- otírá se, vede elektrický proud

diamant – krychlová

- 4 pevné vazby $\rho = 3,5 \text{ g/cm}^3$
- nejtvrďší nerost, řeže sklo

grafit

diamant

(Pozn. k tabulce níže)

Odrůdy křemene: mléčný křemen – bílý; růženín – růžový; ametyst – fialový; záhněda – kouřový; křišťál – čirý; citrín – žlutý; chalcedon (obsahuje opál); odrůda chalcedonu achát; pazourek, rohovec

Amorfní látky jsou látky v pevném skupenství, které nemají pravidelnou (krystalickou) strukturu.

V zemské kůře jsou nejrozšířenější křemičitany.

FeS₂- disulfid železnatý

Přehled nejdůležitějších nerostů (výběr)

Skupina	Název	Vzorec, mřížka	Vlastnosti	Výskyt (např.)	Užití (např.)
Prvky	Zlato	Au	Zlatožlutý drahý kov, měkký (T=3), nekoroduje, ušlechtilý, $\rho = 19 \text{ g/cm}^3$. Ryzost v karátech – 24 dílů příměs Ag, Cu → 12, 14, 18, 24 karátů, PUNC	Aljaška, Jižní Afrika, Ural, Sibiř, Jílové u Prahy, Jeseníky, Otava	Šperky, klenotnictví, zlatý poklad státu, vodiče, elektrotechnika, medicína
	Diamant	C, krychlová	Nejtvrděší nerost, $3,3 \text{ g/cm}^3$ T=10, pevné vazby, diamantový lesk, 1 karát = 0,2 g, čirý, nažloutlý, růžový...	Jihoafrická republika, Sibiř, Brazílie	Šperky, brusivo, řezací nástroje
	Tuha	C, šesterečná	$2,2 \text{ g/cm}^3$, T=1-2, šupinky, vrstvy – otírá se	Český Krumlov	Tužky, spojková a brzdová obložení do aut, mazivo do ložiska, vysokotavitelné kelímky
	Síra	S	Kosočtverečná s. (T=1-2), žlutá, matný lesk, křehká, sirný květ = sopečné páry, hořlavá → SO ₂ – jedovatý plyn	Polsko, Sicílie	Kyselina sírová, postřiky k ošetřování rostlin, síření sudů – hubí plísně, lékařství (ekzémy), hnojivo, sirky
Oxidy	Křemen	SiO ₂ , klencová	T=7, lomný, skelně lesklý, podle složení mnohobarevný	Nejběžnější nerost, magmatický původ	Křemenný písek, sklářství, křišťál – optické přístroje
	Smolinec	UO ₂	Lesklý jako smůla, radioaktivní	Dolní Rožínka, Příbram	Jaderné elektrárny, zdravotnictví
Oxidy hliníku	Korund	Al ₂ O ₃	T=9. Šedý, modrý (safír), červený (rubín), vryp bílý	Jizerská louka u Kořenova (safír)	Brusný materiál, lasery, šperkařství
	Bauxit	Al ₂ O ₃ *2H ₂ O	Hnědo-žlutý, červený, vryp bílý	Austrálie	Nejdůležitější ruda hliníku
Oxidy železa	Krevel = hematit	Fe ₂ O ₃ , klencová	Černá lesklá nebo červená bez lesku, vryp červený	Krušné hory	Železná ruda, výroba barev
	Hnědel = limonit	Fe ₂ O ₃ *H ₂ O	Hnědý až černý, amorfni, vryp hnědožlutý	běžný	Zvětrávání minerálů železa
	Magnetit	Fe ₃ O ₄	Černý, polokovový lesk, vryp černý	Krušné hory	Nejkvalitnější železná ruda
Halogenidy	Sůl kamenná (halit)	NaCl, krychlová	Bezbarvá, vryp bílý	Slovensko, Polsko, Alpy	Potravinářský a chemický průmysl
	Sylvín	KCl	Bílý, nádech žlutá, červená, modrá, šedý, vryp bílý		Zdroj K
	Fluorit = kazivec	CaF ₂ , krychlová	Zelený, fialový, bezbarvý, vryp bílý	Krušné hory, Harrachov	Výroba sloučenin fluoru, HF (leptá sklo)
Sulfidy	Pyrit	FeS ₂ , krychlová	Zlatožlutý kov, lesk, černý vryp, těžký	Zlaté hory	Dříve výroba H ₂ SO ₄
	Galenit	PbS, krychlová	Stříbřitě bílý až černošedý, vryp černý, štěpný	Příbram	Hlavní ruda olova
	Antimonit	Sb ₂ S ₃ , kosočtv.	Olověně šedý, vryp šedý	Jeseníky	Hlavní ruda antimonu
	Cinabarit (rumělka)	HgS	Jasně červená, rumělkově červený vryp	Dědova hora u Hořovic	Hlavní ruda rtuti
	Sfalerit	ZnS, krychlová	Bílý, žlutý, hnědý, vryp podle barvy		Hlavní ruda zinku
Uhličitany	Kalcit	CaCO ₃	Různé barvy, křehký, štěpný	Moravský kras	Zdroj vápníku, stavebnictví
	Magnezit	MgCO ₃	Modrošedý/bílý, štěpný (lasturnatý lom)	Slovensko, Polsko	Žáruvzdorný, sklářství, keramický průmysl
Dusičnany	Ledek	NaNO ₃	Šedý/bezbarvý, snadno rozpustný ve vodě	poušť Atakama v Chile	Dusíkatá hnojiva, dříve střílný prach
Křemičitany	Kaolinit	Al ₂ Si ₂ O ₅ (OH) ₄	Bílý, měkký	Karlovy vary, Francie	Výroba porcelánu a kameniny
	Slídy – světlá/tmavá		Štěpí se na velmi jemné plátky, žáruvzdorné		Stavebnictví
	Granáty		Různé barvy podle kovů	České středohoří	Šperky
Sírany	Sádrovec	CaSO ₄ . 2H ₂ O	Bílý, jemnozrný = alabastr	Morava	Stavebnictví, výroba sádry
Fosforečnany	Apatit	Ca ₅ (PO ₄) ₃ (F,Cl)	Různobarevný, součástí magnetických hornin	Krušné hory	Zdroj fosforu, zdroj sloučenin fosforu
Organolity	Jantar		Směs pryskyřic třetihorních jehličnanů	Polské pobřeží, Ukrajina...	Šperky

Vnější a vnitřní geologické procesy

Učivo: příčiny a důsledky

Horninotvorný cyklus

- látky v přírodě stále procházejí určitou přeměnou – cyklem, který mění jejich složení, stav, umístění...
- týká se to jak látek na povrchu, tak i hornin a minerálů, které jsou v hlubinách Země

Litosférické desky

Již vytvořené horniny se na povrch dostávají hlavně díky pohybu litosférických desek (2 typy: oceánské x pevninské).

Litosférické desky = „pevninské kry“ „plavou“ na roztaveném povrchu zemského pláště.

Vzájemné působení desek

Desky se pod sebe **podsovávají** a zvedají tím **pohoří**. Oceánská deska se zasouvá pod pevninskou. Deska, která se podsovává, zaniká... tává se... Deska, která se „nadsouvá“, je hmotou budoucího pohoří. V místě jejich styku na povrchu vznikají **příkopy**.

Desky se mohou vzdalovat – vznik tzv. **hřbetů**. V místě rychle proniká láva, tuhne a působí jako klín mezi deskami (napomáhá jejich posunu).

Zemětřesení

Desky se mohou pohybovat proti sobě vodorovně, tedy se třou. Tím vzniká **zemětřesení**.

Od místa vzniku zemětřesení v hloubce (ohnisko, hypocentrum) se šíří všemi směry vlny. Místo, kde se dostanou nejdříve k povrchu = **epicentrum**.

Další příčinou zemětřesení je sopečná aktivita – zemětřesení značí blížící se výbuch. Zcela výjimečně způsobuje slabá zemětřesení i propad důlní šachty, nebo přírodní jeskyně.

Vlna **tsunami** – vznik nejčastěji při zemětřesení nebo sesunu půdy v moři.

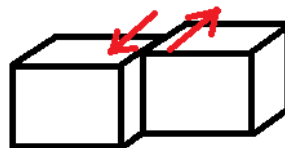
Tektonické poruchy

- litosférické desky se mohou deformovat

1. zlomy

Horniny jsou křehké, praskají a posouvají se

- **horizontální posun**
- **pokles** část kůry se sníží
- **zdvih** část kůry se zvýší
- **přesmyk** jedna kůra se přesouvá nad druhou

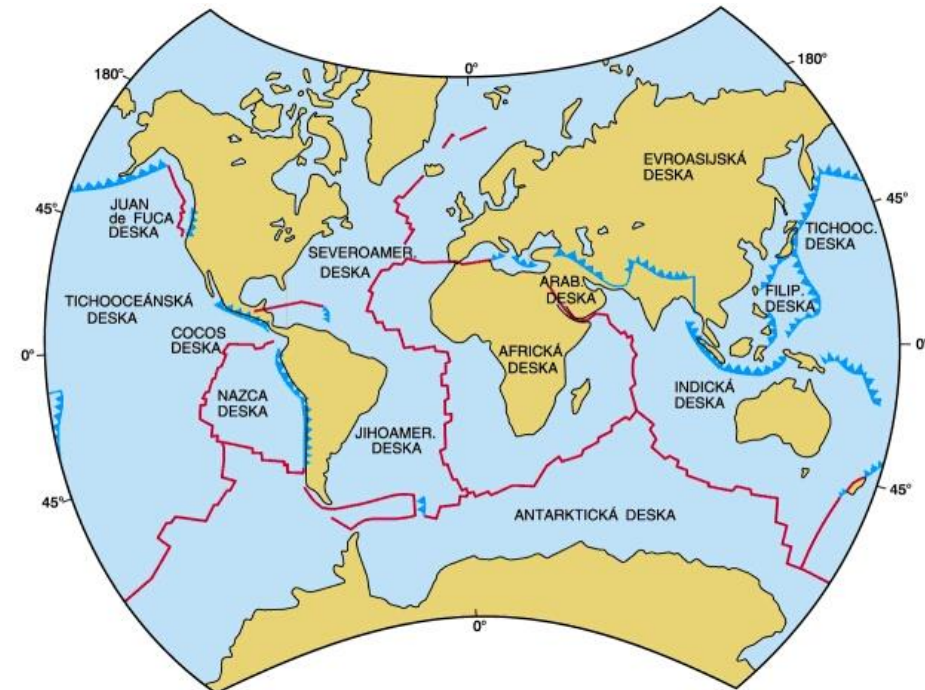
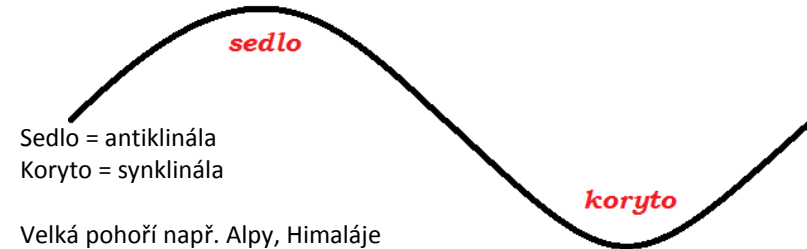

plochy zlomů

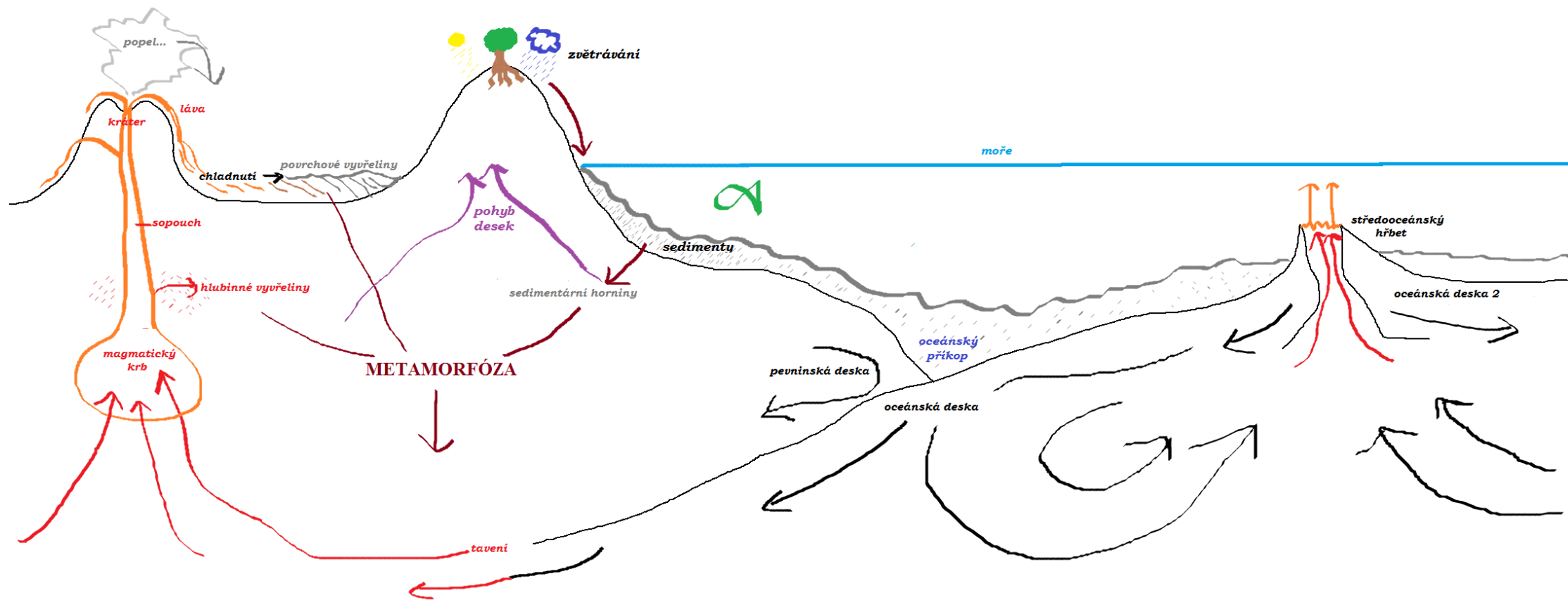
Vznik tzv. kerných pohoří (pohybem ker, na něž se ve zlomu rozlámala zemská kůra) menších pohoří např. Krkonoše, Jeseníky
Příkop např. Mariánský příkop

2. Vlivem tlaku a teploty mohou být horniny plastické → zvlní se = **vrásy**

Obr. Litosférické desky
<http://leccos.com/pics/pic/deska.tektonika.-.mana.jpg>

Horninotvorný cyklus rozdělujeme na vnější a vnitřní geologické děje. (obr. je orientační)
 Vnější děje rozrušují/ničí horniny vzniklé při vnitřních.

Vnější geologické děje - zdroj energie Slunce

1. Zvětrávání – rozrušování hornin na zemském povrchu
mechanické x biologické x chemické
2. Transport – přesun rozrušených hornin
3. Sedimentace – znovu ukládání rozrušených hornin + např. CaCO_3 ze schránek organismů

Vlivy zvětrávání

Fyzika	Voda: pohyb ledovců, tekoucí voda, rozpínání ledu v puklinách
	Teplota, vítr, gravitace
	Rostliny (kořeny), živočichové, člověk

Chemická (koroze) – např. působení CO_2 rozpuštěného ve vodě na vápenec, koroze Fe...

Vnitřní geologické děje - zdroj energie zemské jádro (cca 5500°C)

1. Vliv tlaku
Horniny podléhají přeměně
2. Vliv teploty
Horniny tají → magma (obsah hlavně křemičitany)

- magma může velmi pomalu tuhnout v hloubce → hlubinné vyvěřelé horniny, tím vznikají tzv. plutony. Pomalé tunutí → velké krystaly
- magma se ve vhodném místě dostává k povrchu, kde jako láva tuhne – povrchové vyvěřelé horniny. Rychlé tunutí → malé krystaly

Vliv tlaku a teploty se kombinuje a vzájemně násobí.

Horniny

- z většího počtu nerostů (většinou)
- nelze vyjádřit chemickým vzorcem
- vlastnosti a struktura záleží na původu, uspořádání a druhu nerostů
- věda – **petrologie**

Hlubinné vyvřeliny

Žula (granit)

- křemen + živec (určuje barvu) + slída (světlá muskovit x tmavá biotit)

Gabro

- tmavé, málo křemene

Výlevné vyvřeliny

Čedič

- tmavá, jemnozrná

Znělec

- světlý, zeleno-šedý, při poklepaní se zvuk rozléhá

Žilné vyvřeliny

- magma vtlačeno do puklin blízko povrchu, rychlé chladnutí
- směs minerálů (rudy: Galenit PbS; Sfalerit ZnS, Pyrit FeS₂, smolinec) kovů: Au, Ag

Usazené horniny

Úlomkové usazeniny

- jednotlivé vrstvy mají stejné stáří
- podloží starší než nadloží
- různě velké částice: štěrk (větší než 2 mm) > písek (0,06 – 2 mm) > prach > jíł
- působením nadloží – tlak – částice se zpevňují

štěrk → **slepenec**

písek → **pískovec**

prach → cihlářská hlína

jíl → jílovec, **jílovitá břidlice**

Usazeniny organického původu

2 velké skupiny

- mořské z vápenitých schránek živočichů → vápenec, dolomity
- „zemské“ nahromaděním odumřelých zbytků rostlin a živočichů → **rašelina, ropa, uhlí = fosilní paliva**
- vznik ukládáním organických zbytků v místech **bez přístupu kyslíku** (např. rašeliniště = „bažiny“) → rašelina, tlak, prouhelňování, miliony let → uhlí
- ropa, zemní plyn – vznik ze zbytků rostlin a živočichů, které se rozložily, mladá ropa obsahuje více dehtu a asfaltu.

Chemické usazeniny

- působením vzdušného kyslíku: Fe²⁺ nerosty → Fe₂O₃

Hematit (krevet) – ruda železa, krvavě červený

Limonit (hnědel, Fe₂O₃ · n H₂O) – obsahuje oxid železitý + hydroxidy železa

- „přesun“ působením CO₂ rozpuštěného ve vodě → H₂CO₃ na **vápenec** (uhličitán vápenatý CaCO₃) → rozpustný odplavovaný hydrogenuhličitán → pukliny, jeskyně
- vypaření vody z roztoku minerálu

Nejprve uhličitany, potom sírany (sádrovcem CaSO₄ · 2 H₂O) potom halogenidy (halit NaCl, sylvín KCl) → solná ložiska

Různé nerosty jsou různě odolné chemickému zvětrávání (odolné např. křemen, zlato ...)

Přeměny hornin (metamorfované)

- všechny výše uvedené horniny mohou v zemské kůře díky tlaku a teplotě prodělat metamorfózu (přeměnu)
- v místě zlomů, působením magmatu, šokem (např. dopad meteoritu)

jílové a písčitojílovité břidlice

nízký tlak a teplota → **fylit**

střední tlak a teplota → **svor**

vyvřelé horniny (např. žula)

vysoký tlak a teplota → **rula**

organické usazeniny

vápenec → **mramor**

uhlí → přírodní **koks** (hořením uhlí, nebo jeho kontaktem s magmatem)

Dějiny Země

- stáří Země odhadováno na cca **4,6 miliardy let** (stáří vesmíru cca 13,7 miliardy let)
- pravděpodobný vznik narážením vesmírných těles, zvětšováním objemu, zahříváním a stabilizací planety
- doklady se velmi obtížně hledají, zkoumání starších dob před existencí života většinou např. zkoumáním meteoritů
- rozlišováno:
  - o předgeologické období – žhavá koule, která postupně chladla, vznikly jednotlivé zemské vrstvy, atmosféra (H₂, He, N₂, CO₂, NH₃, CH₄, vodní pára) a praoceán
  - o geologické období

Geologické období / perioda			Čas v mil. let *	Vývoj organismů **
Předgeologické období			od 4600	Chemický vývoj → polévka z organických látek
Prekambrium		Prahory	od 4000	První jednobuněčné organismy: bakterie, sinice, řasy
		Starohory	od 2600	Rozvoj mnohobuněčných organismů z původních kolonií → specializace buněk → mnohobuněčný organismus. Mnohobuněčné řasy, láčkovci, kroužkovci, první členovci Pozn. první zalednění Země
Prvohory	Starší	Kambium Ordovik Silur Devon	od 570	Mnohobuněčné organismy s vnější kostrou, trilobiti, graptoliti, první ryby, hmyz, hlavonožci, mlži První život na souši, obojživelníci (krytolebcí), plazi. Kaprad'orosty (plavuně + přesličky + stromové kapradiny), první nahosemenné rostliny, první vyšší rostliny podobné mechům. V permu velký rozvoj hmyzu – vážky s rozpětím křídel až 75 cm. Pozn. Vznik uhlí, ČR zaplaveno mořem → vznik vápenců
	Mladší	Karbon Perm		
Druhhory		Trias Jura Křída	od 230	Dominují nahosemenné rostliny, rozvoj krytosemenných (jedno – i dvouděložné). Éra dinosaurů (praplazů), ryboještěři, ptakoještěři... Praptáci Amoniti, belemniti Ke konci první ptáci a primitivní savci Vyhynutí dinosaurů Pozn. Rozpad Pangei, moře v ČR ustupuje → pískovce
Třetihory	Starší	Paleogén	od 65	Naho- i krytosemenné rostliny dnešního typu, éra savců (hlodavci, kopytníci, šelmy, poloopice, opice), ptáci V ČR vznik zásob fosilních paliv, sopečná činnost (např. Říp), ke konci vznik našich hraničních hor (Krkonoše, Šumava...)
	Mladší	Neogén		
Čtvrthory	Starší	Pleistocén	Od 2-3 do současnosti	Současné rostliny, éra rodu homo (viz. učivo 8. ročníku, vývoj člověka) Pozn. Střídání ledových a meziledových dob, horské ledovce, tvorba půd
	Mladší	Holocén		

* různí autoři se v datování různí

** zaměřeno na druhy a skupiny, které se objevily nově

Geologický vývoj a stavba území ČR *

Učivo: Český masiv, Karpaty

Území ČR tvoří dvě odlišné geologické jednotky:

1. **Český masiv** (Česká vysočina) – prvohorní hercynské vrásnění (tvořena: vyvřeliny – např. žuly, a přeměněné horniny – např. fylity, svory a ruly)
2. **Karpaty** – konec druhohor tzv. **alpínské vrásnění** (u nás tvořena převážně usazenými horninami – pískovce, jílovce, vápence), díky vrásnění došlo k rozlámání českého masivu (zdvihy, poklesy ker, sopečná činnost)

Ve čtvrtohorách (doby ledové) bylo území ČR formováno pevninským ledovcem a činností řek.

Půdy (upraveno valt)

Učivo: složení, vlastnosti a význam půdy pro výživu rostlin, její hospodářský význam pro společnost, nebezpečí a příklady její devastace, možnosti a příklady rekultivace

- půdní obal Země
- směs nebezpečných částic minerálů, hornin, zbytků organismů, vody a vzduchu
- pomalý vznik ovlivňují tzv. **půdotvorní činitelé** (např. druh matečné horniny, **zvětrávání**: voda, teplota, působení organismů, vítr...)
- matečná hornina – postupně zvětrává a mísí se se zbytky organismů (humus), tvoří vrstvy – tzv. **půdní profil** (od povrchu po pevný podklad)

Půdní druh	Vlastnosti	Podíl jílu
Lehká (písčítá)	voda prosakuje rychle, ale rychle také vysychá, lehká půda, snadno se obdělává, málo úrodná	0 % - 10%
hlinítópísčítá, písčítóhlinítá		
Středně těžká (hlinítá)	přiměřeně propouští ale i zadržuje vodu, dobře zpracovatelná a zemědělsky využitelná, úrodná	30 – 45%
jílovitóhlinítá, hlinítójílovitá		
Těžké (jílovitá)	za sucha tvrdá, za deště mazlavá, nepropustná, těžko obdělávatelná, těžká (zkvalitnění např. pískem)	60 – 75%
jíl	Neobdělávatelná	Více jak 90%

Půdní typ	Vlastnosti
Černozemě	Nejúrodnější, vyzrálé, nížiny v místech s nízkými srážkami a mírným klimatem: stepy, lesostepi, prairie... Plodina: např. kukuřice, cukrová řepa, vinná réva...
Hnědozem	Úrodné, hodně organické hmoty, původně listnaté lesy, dnes hojně pole
Podzoly	Neúrodná půda, minerály vyplaveny, málo humusu, v místech s velkými srážkami (případně kyselými), většinou lesy

Rozdělení rostlin podle vyžadovaného pH

Kyselomilné – rostliny mají rádi kyselou půdu (např. lesní hrabanka, vřesoviště)

Zásadomilné – rostliny mají rády zásaditou půdu (obsah CaCO₃, vápencové krasy)

Obecně rostliny rostou na půdách v rozmezí pH cca 3-9.

Vliv člověka: okyselení půd, hnojení, vyčerpání půdy (stejně plodiny pořád dokola), zvýšená eroze (ztráta vegetace), těžba hornin, nevhodná zástavba (záplavové oblasti, který dřív bývaly neúrodnější; sesuvy půdy...)

Rekultivace: obnova původní vegetace, stavba rekreačních oblastí, pole, lesy...

Podnebí a počasí ve vztahu k životu

Učivo: Význam vody a teploty prostředí pro život, ochrana a využití přírodních zdrojů, význam jednotlivých vrstev ovzduší pro život, vlivy znečištěného ovzduší a klimatických změn na živé organismy a na člověka

Hydrosféra

- vodní obal Země, základní podmínka života
- 3 skupenství: plynné (pára), kapalné (řeky, jezera, moře...), pevné (ledovce, sněh...)

Mořská voda 97,20%

Ledovce 2,10%

Podzemní voda 0,60%

Povrchová sladká (řeky, potoky, jezera...) 0,01% (včetně minerální)

Půdní, atmosférická, organismy, slaná jezera zbytek

Význam vody pro život

- tvoří 80-90% těla živých organismů

- vznik života a jeho rozvoj před přechodem na souš
- vliv na prostředí, ochrana půdy a živočichů před chladem (sníh, anomálie vody při 4°C největší hustota, proto led plave a voda nepromrzne až ke dnu), ochlazuje půdu a organismy odpařováním

Vliv vody na Zemský povrch

- zvětvávání (včetně vlivu rozpínání ledu), odplavování, usazování
- krasové jevy

Krasové útvary

- vznik působením vody a vzdušného CO₂ na uhličitán vápenatý
- H₂O + CO₂ → slabá kyselina uhličitá + uhličitán vápenatý → hydrogenuhličitán vápenatý (rozpuštěný, prosakuje s vodou), který se znovu sráží ve vhodných podmínkách na uhličitán vápenatý
- voda také rozšiřuje původní praskliny

Na povrchu (tzv. primární krasové jevy):

- škrapy (odrušená povrchová vrstva),
- závrtý (poklesy z důvodu rozpuštění horniny),
- ponory (místo, kde se pozemní tok dostává do hloubky a mění se v punkvu)...

Pod povrchem (tzv. sekundární krasové jevy):

- vysrážením CaCO₃ – sintr
- sintr tvoří povlaky nebo různé útvary např. brčka, stalaktity (shora), stalagmity (od podlahy), stalagnáty (když se spojí stalaktit se stalagmitem), další útvary např. jeskynní perly

Krasové oblasti u nás

1) Moravský Kras

- Punkevní jeskyně s propastí Macochou, Sloupsko-Šošůvské, jeskyně Balcarka a Kateřinská jeskyně.

2) Český kras

- 3) Hranická propast u Teplic nad Bečvou

Atmosféra

- vzdušný obal Země
- postupný vývoj, původní vzduch převážně sopečné plyny, toxický
- působením organismů → nárůst obsahu kyslíku
- 21% kyslíku, 78% dusíku a 1% ostatních (CO₂, CH₄, vzácné plyny...)

- Několik částí:

- o Troposféra – povrchu Země do cca 15 km (kolem rovníku nejširší), (s výškou teplota klesá)
- o Stratosféra – do 50 km (teplota stabilní)
  - Ozonoféra – vrstva ozonu O₃
- o Mezosféra – do 80 až 85 km (prudký pokles teploty)
- o Termosféra – do 640 km (prudký nárůst teploty přes 1000°C)
- o Exosféra – do cca 20 000–70 000 km

Mimořádné události způsobené přírodními vlivy

Učivo: příčiny vzniku mimořádných událostí, přírodní světové katastrofy, nejčastější mimořádné přírodní události v ČR (povodně, větrné bouře, sněhové kalamity, laviny, náledí) a ochrana před nimi

Globální oteplování

- označováno za viníka výkyvů počasí – původcem člověk x přirozený jev – velké spory, pravděpodobná souhra obojího
- Např. rok 2013 deštivé jaro → povodně, suché a horké léto → požáry, neúroda některých plodin

Mimořádné události

- všechny události přírodního/lidského původu, které ohrožují člověka a jeho majetek

Geologické katastrofy

Zemětřesení – otřesy země, u nás do stupně 4, zdrojem může být i např. důlní činnost (Ostravsko). Hodnocení podle stupně Richterovy škály.

Největší zaznamenané: Sumatra, Indonésie 2004, skoro 300 tis. obětí, zabíjela hlavně následná tsunami. 9,1 stupně Richterovy škály.

Ochrana: stavění budov s konstrukcemi odolnými proti otřesům

Sopečná činnost – proudy lávy, sopečný popel (větrem se může dostat velmi daleko → problém v letecké dopravě)...

Sesuvy půdy – způsobené nejčastěji podmáčením, zemětřesením, laviny (sníh/kamení)

Klimatické katastrofy

Tropická bouře → **Hurikány** (tropická cyklóna) – vzdušný vír s okem (oblastí bezvětří) ve středu. Vznik v subtropické oblasti nad mořem, různé označení podle místa (oceánu) vzniku. Velké dostávají jména.

Např. Hurikán Katrina zpusořil v srpnu 2005 okolí New Orleans. Dosáhl stupnice 5 (nejvyšší).

Silné větry (**vichřice, orkány** – vítr rychlejší než 118 km/h) – u nás častější, doprovázejí bouřky

Sucha – velké problémy zejména v rozvojových zemích → hladomor

Sněhová kalamita – „zimní povodně“, **náledí** – mrznoucí déšť – pokrývá vše → namrzání vozovek a elektrického vedení → autonehody, výpadky proudu, zranění chodců...

Povodně – vážné zejména v oblastech, kde zmizely lesy a řeky byly uměle narovnány. U nás v posledních letech hlavně Čechy. Postupné zvedání hladiny x bleskové povodně po silné bouři/protržení hráze...

Ochrana: protipovodňové hráze, včasné upouštění přehrad

Požáry

Ochrana: protipožární ochrana staveb, prevence

Katastrofy způsobené člověkem

Výbuch jaderné elektrárny, únik chemických látek, války...

Organismy a prostředí

Učivo: Vzájemné vztahy mezi organismy, mezi organismy a prostředím; populace, společenstva, přirozené a umělé ekosystémy, potravní řetězce, rovnováha v ekosystému

Faktory ovlivňující vývoj organismů

- vývojové teorie, přirozený výběr
- druh, který se nepřizpůsobí měnícím se podmínkám, vymře
- výhodou přizpůsobivost (rychlé množení, všežravci...)
- nevýhodou úzká specializovanost na konkrétní potravu (např. velký žralok megalodon a velryby – změna prostředí, velryby se přesunuly do chladných vod, kam za nimi nemohl → vyhynul)
- pravidelné vymírání druhů z různých příčin (vysychání moří, změny teplot, zalednění, katastrofy jako dopad meteoritu, tsunami...)
- žádný druh není stabilní, vyvíjí se (často pomalé ve srovnání s lidským životem, fosilní nálezy)

Ovlivnění vývoje člověkem

- vyhubení druhů: přímo nebo zavlečením cizích organismů (typicky krysy, kočky) a nemocí
- domestikace: výběr určitého znaku organismu a jeho další množení. Rozhodující např. rychlost růstu, svalová hmota, nosnost, doživost, ovladatelnost...
  - o př. prase divoké → prase domácí
  - o vlk obecný → pes domácí
  - o pratur → tur domácí
  - o kočka plavá (poddruh kočky divoké) → kočka domácí...
- řada původních domestikovaných druhů už z přírody zcela zmizela např. pratur. Některé znovu zdivočily (např. kočka domácí ohrožuje populace kočky divoké, s kterou se kříží)

Organismy a prostředí

Ekologie – věda zabývající se vztahem organismů a prostředí, vztahem organismů mezi sebou (dnes používáno i v oblasti ochrany životního prostředí)

Ekosystém – soubor živých (rostliny, živočichové) a neživých složek živé přírody, který se vyskytuje na určitém území v určitém čase. Např. ekosystém jehličnatého lesa.

- **Biotické** podmínky – organismy

- **Abiotické** podmínky – podloží, půda, vzduch, voda, sluneční záření...

Biocenóza (společenstvo) – je soubor všech organismů v určitém prostoru a čase

Zoocenóza – soubor všech živočichů v určitém prostoru a čase

Fytocenóza – soubor všech rostlin v určitém prostoru a čase

Populace – soubor všech jedinců stejného druhu na určitém místě a čase

Jedinec – jednotka populace

Vztahy mezi organismy

- organismy vyskytující se v určitém prostředí současně se často nějakým způsobem ovlivňují
- ovlivnění pozitivní x negativní x neutrální

Symbióza

- Kladný vztah dvou organismů
  - o **Mutualismus** – organismy si vzájemně prospívají a potřebují se (lišejníky: houby x řasy)
  - o **Protokooperace** – organismy si vzájemně prospívají, ale daří se jim i samostatně (např. sasanka x rak poustevníček)
  - o **Komenzalismus** – jeden organismus využívá jiného, ale tomu to nijak neškodí (např. šelmy (loví) x mrchožrouti (dojídají zbytky))

Parazitismus

- Negativní vztah, jeden organismus žije na úkor jiného, kterému škodí (škrkavka x prase)

Predace

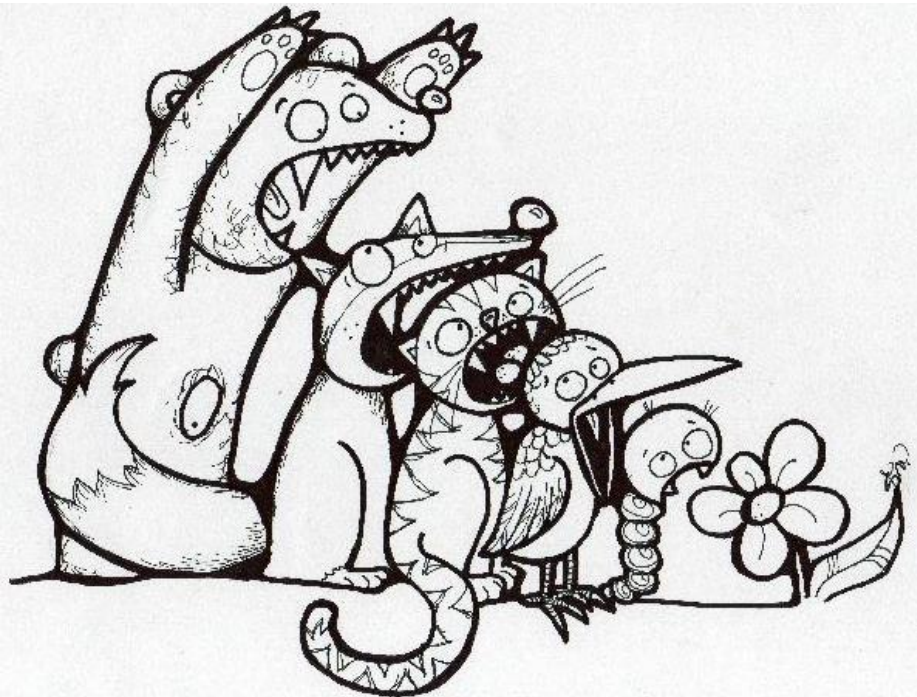
- Negativní vztah, jeden organismus se živí jiným (mý i pozitivní stránku – odstranění nemocných a slabých kusů z populace)

Konkurence

- Negativní vztah, dva organismy na stejném místě potřebují stejné podmínky a vzájemně o ně bojují (sazenice stromu x tráva)

Potravní vztahy v prostředí

- V přírodě je nezbytné, aby se jeden organismus živil jiným (nebo jeho zbytky)
- **Autotrofní organismy** = producenti dokážou využívat energii ze světla (fotosyntéza) a jsou tedy na začátku potravního řetězce. Ten pokračuje přes **heterotrofní organismy** = konzumenti (zdroj energie rostliny x jiní živočichové). Na konci jsou naopak dravci.
- **Potravní řetězec** lze vnímat i jako cyklus
→ mrtvý organismus nebo jeho výkaly poskytují výživu rostlině, tu pozře králík, králíka sní vlk, vlk uhynie... →

by Dita Novotná-Simková

- součástí prostředí jsou i nezbytní rozkladači, kteří pomáhají převést základní živiny zpět do půdy rostlinám
- v přírodě vždy je **více** producentů než konzumentů. Např. kvůli suchu není tráva, králík nemá co jíst → hynou / málo se množí, vlci nemají dost králíků, aby se uživil → hynou / málo se množí...

Koloběh látek

- nedochází-li k radioaktivnímu rozpadu, je množství prvků na Zemi stabilní
- procházejí různými částmi zemské sféry včetně živých organismů

Uhlík

- koloběh uhlíku je výrazně spojený s živými organismy. Nebýt uhlíku (schopnost řetězení...), neexistoval by život v takové podobě, jak ho známe
- uhlík v podobě CO_2 ze vzduchu využívají organismy s chlorofylem jako zdroj uhlíku
- vytvářejí organické látky, hlavně cukry, které využívají heterotrofní organismy (nejsou schopny přijímat anorganický uhlík), které naopak vylučují CO_2 při dýchání
- důležitým zdrojem CO_2 jsou výbuchy sopek a spalování fosilních paliv

Dusík

- v organismech součást bílkovin a nukleových kyselin (DNA, RNA)
- nejvíce dusíku je obsaženo ve vzduchu 78%
- **fixace dusíku**: proces, při němž některé organismy (bakterie, sinice, houby) získávají vzdušný dusík. *Příkladem jsou i hlízkové bakterie žijící v symbióze s kořeny bobovitých.*
- zdrojem zelené rostliny
- vylučován v podobě amoniaku, kyseliny močové nebo močoviny

Koloběhy dalších prvků nebudou podrobněji probírány

Další důležité pojmy

Nepůvodní druh – druh, který se na dané lokalitě nikdy přirozeně nevyskytoval

Invazní druh – druh, který se na dané lokalitě nikdy přirozeně nevyskytoval, rychle se rozšiřuje a lokalitě škodí (konkuruje původním rostlinám, živočichové ho např. nespásají), může být např. i jedovatý

- Oba pojmy se týkají mikroorganismů, rostlin i živočichů

Biodiverzita – biologická rozmanitost (počet druhů) na určité lokalitě. (např. korálový útes bohatý, polární oblasti chudé)

Ochrana přírody a životního prostředí

Učivo: Globální problémy a jejich řešení, chráněná území

- člověk svým působením ovlivňuje/poškozuje prostředí kolem sebe
- postiženy celé ekosystémy – oblasti posuzovány podle **zranitelnosti** – čím větší, tím snáze oblast poškodíme
- příkladem zranitelných oblastí jsou příbřežní nížiny. Kvůli globálnímu oteplování hrozí, že budou zaplaveny.
- přímé působení (vykácení lesů, stavba přehrad...) x nepřímé (znečištění vzduchu např. oxidy síry a vody např. hnojiv...))
- řešení problémů – běh na dlouhou trať, nutná spolupráce všech zemí, což se nedaří, problém rozvojové země – kvůli nedostatku peněz poškozují životní prostředí

Ochrana přírody v ČR

Všechny chráněná území ČR (viz. zeměpis) si můžete zobrazit např. na <http://www.zeemaps.com>, kde zvolíte „Create a Free Map“ a zadáním souřadnic nebo posunutím myši se přesunete nad ČR a přiblížíte (chráněná území jsou zeleně zvýrazněná + jméno).

Create a Free Map

Významní biologové a jejich objevy

- data narození jsou pouze informativní, ty se neučte
- řazení je časové

Aristoteles - *384 př. n. l., "Všechno živé se vyznačuje tím, že má duši (psyché, anima). Ta může být podle Aristotela trojího druhu: vegetativní u rostlin, které vznikají, rostou a hynou; vnímavá (sensitiva) u živočichů, kteří se navíc pohybují a vnímají, a rozumná (rationalis) u člověka.

Hippokrates - *460 př. n. l., „otec medicíny“, zakladatel racionálního lékařství.
Hippokratovy přísahy – souboru etických pravidel pro jednání lékaře (autorství není jisté).

Leonardo da Vinci - *1452, rozvoj anatomie člověka, prováděl **pitvy**, po udání mu to bylo zakázáno papežem.

Carl Linné - *1707, autorem Binomické nomenklatury - dvouslovné označení organismu: **rodové a druhové jméno**.

Jan Evangelista Purkyně - *1787, český lékař, přírodovědec a filozof; v roce 1825 objevil buněčné jádro v ptačím vejci a objasnil význam buňky jako základní strukturní a funkční jednotky rostlinných a živočišných organismů.

Charles Robert Darwin - *1809, anglický přírodovědec. První vyslovil **teorii evoluce organismů přírodním výběrem**. Zabýval se i studiem geologie a paleontologie. Významným podnětem pro jeho pojetí evoluce byla pozorování z cesty kolem světa v letech 1831-36 na lodi Beagle. Důležitá byla zastávka na Galapágách.

Johann Gregor Mendel - *1822, rakouský přírodovědec, kněz; opat kláštera augustiniánů v Brně, zakladatel nauky o **dědičnosti** (genetiky). Při křížení rostlin (hrachu) dospěl k objevům, z nichž vyvodil základní zákonitosti dědičnosti, tj. přenos znaků z rodičů na potomky. Formuloval tři genetické zákony, později nazvané jeho jménem: o uniformitě míšenců, o štěpení znaků, o volné kombinovatelnosti vloh - základ moderní genetiky.

Louis Pasteur - *1822, francouzský vědec, objevil vakcínu proti vzteklině a sněti slezinné.

Robert Koch - *1843, objevil 3 smrtelné bakterie (antrax, tuberkulóza, cholera)

Ivan Petrovič Pavlov - *1849, nositel Nobelovy ceny za fyziologii za studium podmíněných reflexů u psů

Alexander Fleming - *1881, objevitel **penicilinu**, nositel Nobelovy ceny. 1906 - objevil krevní skupiny

James Dewey Watson - *1928; Francis Harry Crick *1916, - Nobelova cena v roce 1962 za objev molekulární struktury deoxyribonukleové kyseliny a jejího významu pro přenos genetické informace.

Frederick Sanger - *1918, dvakrát Nobelova cena, objevil lék na cukrovku - inzulin